

תוכן העניינים

ט	הקדמה למהדורה העברית
טו	תודות
1	פתח דבר
5	מהי צדקה?
10	תפיסות של נתינה
13	שילוב הצדקה בחקר ההיסטוריה
21	כתיבה על צדקה בחברות המוסלמיות
34	פרקי הספר
39	פרק 1: התפללו ותנו זִכָּאת
40	סיפור
46	מהי זִכָּאת?
52	חישוב הזִכָּאת
61	תשלום וחלוקה
78	כוונה ותגמול
85	זִכָּאת אל-פֶּטֶר
90	פרק 2: אפילו מחצית התמר
93	מספקים את מצרכי היסוד
98	זמנים ומועדים לצדקה
111	חיים של נתינה
122	זִקָּה
125	מאפיינים בסיסיים
137	הסיבות לייסוד זִקָּה

156	פרק 3: היד העליונה
156	תורמים במשקל כבד
166	מִטְּפֵר אֶל־דִּין
171	אֵבֶן בְּטוֹטָה וְאֵבֶן עֲנָן
174	ח'אֲצִי הוֹרֵם סֶלְטָן
184	מִחְמֵד אֶגָּא
193	צופים וקדושים
201	פרק 4: העניים והנזקקים
207	מחשבות על עוני
217	העניים והנזקקים (אֶל־פֶּקֶדָא' וְאֶל־מִסְאֲכִין)
229	לעבוד או לקבץ נדבות?
242	פרק 5: כלכלת צדקה מעורבת
249	האימפריה העות'מאנית: "מדינת רווחה"?
256	רפורמות הֶוֹקֶף
267	רוחות חדשות בצדקה האימפריאלית
272	ניהול הסיוע לעניים
278	הַזִּכָּאֵת – מצווה עתיקה בלבוש חדש
286	ארגונים לא־ממשלתיים והתארגנויות אחרות
301	אחרית דבר: כיוונים חדשים בחקר הצדקה
	נספח: מחקרים ומקורות בנושא צדקה בחברות המוסלמיות
313	שהתפרסמו בשנים האחרונות
317	ביבליוגרפיה
349	מפתח שמות

הקדמה למהדורה העברית

ניגשתי לכתיבת הספר הזה משום שהייתי בטוחה בשני דברים: האחד, חקר הצדקה מעלה תובנות עמוקות על טבען של חברות אנושיות באשר הן ועל התמורות ברוב התקופות ההיסטוריות שלגביהן יש לנו מקורות מספיקים. האחר, אף על פי שמתן צדקה בחברות המוסלמיות הוא מנהג נפוץ מאוד ועתיק יומין, רוב הלא-מוסלמים שוגים לחלוטין בהבנתו או שאין הם מכירים אותו כלל. פירושו של דבר שחקר הנתינה באסלאם – בעבר ובהווה – יכול להוות עדשה רבת עוצמה שדרכה אפשר להיטיב לפענח את המורכבויות בחברות המוסלמיות ובחיייהן של מוסלמים יחידים.

חרף ההבדלים הגדולים בין הקהילות המוסלמיות הפזורות ברחבי העולם, הרעיון והמעשה של תרומת חובה ונתינה מרצון טבועים באמונה, בפולחן, בהלכה ובמנהגים של כל המוסלמים. לעתים הם קובעים את אופני השימוש במשאבים טבעיים וחומריים ואת מאפייני הבנייה והקישוט, פונקציונליים ואמנותיים כאחד, ומשפיעים על התנועה ממקום למקום, על מנהגי האכילה ועל היבטים רבים נוספים של החיים. בין שהקורא והקוראת ניגשים לנושא הזה מתוך עניין כללי ובין שהם מתעניינים בו כחוקרים וחוקרות בתחום ההיסטוריה, האנתרופולוגיה, הכלכלה, הגאוגרפיה, הספרות, הפוליטיקה, הסוציולוגיה או תולדות האמנות – יעמדו לרשותם ספרות מחקרית ענפה ומגוון גדול של מקורות ראשוניים.

ב־1994 כינסתי עם עמיתי מייקל בונר (Bonner) ומינה אנר (Ener) מפגש אקדמי על צדקה בהקשרים מזרח-תיכוניים ואסלאמיים. המחקר בנושאים אלה היה עד אז מועט מאוד. כאשר נדונה הצדקה בכתיבה ההיסטורית לפני סוף המאה העשרים, היא תוארה על פי

רוב כתופעה נייטרלית ונטולת זיקה לפוליטיקה, וטרם התגבשה ההבנה שמנהגי צדקה הם תלויי תרבות ונסיבות היסטוריות בתוך המרחב של החברות המוסלמיות. נכתבו מעט ניתוחים מנומקים היטב שבחנו במושגים סוציולוגיים או כלכליים כיצד שכיחותם של מנהגי מתן מרצון השפיעו על מדינות או על חברות בכללותן. לא נעשו עד אז ניסיונות של ממש לחקור את השפעתו של הרעיון הבסיסי שלפיו מומלץ ואף ראוי-לשבח לחלק כסף או טובין, או לברר את השפעתם הפיסקלית של מנהגי צדקה מושרשים על מדיניות השלטון או על מציאות חברתית נתונה. רוב רובו של המחקר שנעשה עד אותה עת דן בווֹקף (הקדש אסלאמי), ומרבית העבודות התמקדו בהלכות הקמת ההקדשים וניתחו שטרי הקדש. יוצאי הדופן היו מחקריהם של חוקרים ישראלים, בראש ובראשונה גבריאל בר באוניברסיטה העברית בירושלים וכן עמיתיו ועמיתותיו, תלמידיו ותלמידותיו.

בשנת 2000 כינסנו בונר, אנר ואני סדנת מחקר מורחבת באוניברסיטת מיישיגן בנושא "עוני וצדקה בהקשרים מזרח-תיכוניים". אחת המסקנות היסודיות שעלו מההרצאות ומהדיונים בסדנה זו הייתה: "הצדקה [...] לעולם אין לנתקה מהקשרים פוליטיים, חברתיים וכלכליים. מערכת היחסים בין האידאל והמעשה של צדקה לבין התנאים וההגדרות של עוני היא עדינה ומורכבת".¹ הבהרנו לעצמנו ולקוראינו כי המשפט השני בציטוט שלעיל מכיר בכך שתרומת החובה או הנדבה מרצון לא תמיד ניתנו לעניים, ומטרתן לא הייתה בהכרח למגר את העוני. אף שהדבר היה ברור יותר להיסטוריונים של אירופה ושל ארצות הברית, שלרשותם עמד אז גוף מחקרי נרחב יותר בנושאים האלה, הייתה חשיבות בעינינו לבסס כמה מסקנות רחבות על המחקר האמפירי שהוצג בסדנה.

בה בעת חקר כל אחד מאיתנו נושא אחר בהיסטוריה של האסלאם: בונר בחן תפיסות של עוני וצדקה בכתבים אסלאמיים מוקדמים; אנר חקרה כיצד התמודדו העניים עם ארגוני הסיוע החדשים שנוסדו בקהיר

1 Michael Bonner, Mine Ener, and Amy Singer, eds., *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts* (Albany, NY: State University of New York Press, 2003). הציטוט לקוח מן ההקדמה, עמ' 2.

במאה התשע-עשרה. המחקר שלי התמקד במטבח הציבורי העות'מאני בירושלים, שבנתה והקדישה רעייתו של סולטן סולימאן ("המפואר") הוֹרֶם סֶלְטָאן (מתה ב-1558).² התחלתי גם ללמד קורסים על צדקה באסלאם, והתברר לי שכתובת ספר כללי על הנושא היא משימה ראויה. בעקבות שיחות עם מריגולד אקלנד (Acland) מהוצאת הספרים של אוניברסיטת קיימברידג' ועם פטרישה קרונה (Crone) המנוחה, חוקרת אסלאם דגולה והיועצת האקדמית לסדרה "תמונת בהיסטוריה אסלאמית" (Themes in Islamic History) באותה הוצאה, הצעתי לכתוב ספר שיפנה במידה שווה לסטודנטים, לחוקרים ולהדיוטות המתעניינים בהיסטוריה של האסלאם, וכן לחוקרי צדקה ופילנתרופיה בהקשרים אחרים. המטרה הייתה להקנות כלים מושגיים וכן מבוא לתמונת, לרעיונות, לפרקטיקות ולאוצר מילים, שיוכלו לשמש תשתית לחשיבה השוואתית על הפעילות הכלל-אנושית המכונה צדקה.

הספר הזה נכתב וראה אור באנגלית בשנת 2008 והופיע בתרגום לטורקית ב-2012. כשהציעה לי פרופסור מירי אליאב-פלדון לתרגמו לעברית היססתי משום שידעתי שימלאו לו חמש-עשרה שנים כשהתרגום יראה אור. בשנים שחלפו מאז התפתחו הפרקטיקה והמחקר של הצדקה באסלאם בכיוונים חדשים ומקוריים חשובים, והשפעתם העולמית גברה. כיום אפשר להשוות ארגונים לא-ממשלתיים גדולים בעלי זהות מוסלמית מוצהרת ל-OXFAM או ל-Save the Children, והחוקרים בתחום בוחנים מגוון רחב נושאים, למשל תפקידם של ממשלות וארגונים לא-ממשלתיים בחישוב הזכאת, גבייתה וחלוקתה; חילוקי הדעות על שירותי רווחה; אקטיביזם של מעמד הביניים; סיוע הומניטרי וסיוע לצורכי פיתוח; השפעת החשיבה הכלכלית הנאו-ליברלית על מיזמי צדקה אסלאמיים ועוד.

אילו התחלתי לכתוב את הספר הזה היום, אולי הייתי בונה אותו אחרת, אולם במהותו הטקסט עדיין משמש מבוא טוב לנושא. לכן

השינויים שהכנסתי לגרסה העברית קלים מאוד ולא עדכנתי את הביבליוגרפיה; זאת משימה גדולה מדי שהייתה מחייבת גם את שכתוב הספר. עם זאת, הוספתי בנספח רשימה קצרה ואקלקטית משהו של עבודות מחקר ומקורות שהתפרסמו אחרי 2008. לצד הביבליוגרפיה המקורית של הספר התוספת הזאת יכולה לשמש נקודת מוצא לכל המעוניין להעמיק בנושא. אפשר לנצל גם את הזמינות המתרחבת ללא הרף של ביבליוגרפיות מקוונות ואת שפע המידע באינטרנט כדי להתוודע הן למחקרים חדשים הן לפרסומים הפונים לקהל הרחב.

מי היה הקהל שקרא את הספר במקורו – איני יודעת. להפתעתי זכה הספר לתגובות חיוביות דווקא מקוראים מוסלמים – סטודנטים, מלומדים ומוסלמים המנהלים אורח חיים דתי. בקרב חוקרים מתחום האסלאם והמזרח התיכון היו שהתנגדו לגישה של הספר או מתחו עליו ביקורת משום שלא נכללו בו דברים שמלכתחילה הוא לא נועד לכלול: להציג ניתוח מדויק של טקסטים אסלאמיים תאולוגיים והלכתיים או למתוח ביקורת נוקבת על ניצול לרעה של מתן צדקה. את אלה אני משאירה למחברים אחרים.

עם זאת, מרבית המבקרים חשבו שהספר הצליח להשיג את מטרתו, וזאת אחת הסיבות לעשותו נגיש גם לקוראי העברית. הביקוש היציב ללימודים בחוגי האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטאות ובמכללות בישראל, בשילוב הביקוש הכללי לחומרים בעברית על המזרח התיכון ועל האסלאם – גם אלה טענות משכנעות בעד תרגום הספר. אולי זה מובן מאליו, ובכל זאת ראוי להדגיש כי החברה הישראלית כוללת מיעוט מוסלמי גדול ושמדינת ישראל שוכנת בלב אזור המורכב ברובו ממדינות אסלאמיות. כדי לחיות באחריות ובכבוד במזרח התיכון וכדי לכוון קשרים טובים עם מדינות אסלאמיות, צריכה להיות לישראלים בני כל הדתות גישה קלה למקורות ולחיבורים שיכולים להרחיב את אופקיהם בתחומי ההיסטוריה, התרבות והשפה של האנשים שלצדם הם חיים. בדרך זו נוכל להבין, לא רק באיזה אופן אנחנו שונים אלה מאלה, אלא גם אילו קווי דמיון חולקות ההיסטוריה, התרבות והשפה שלנו, יהא מוצאנו אשר יהא.

רבים כתבו על הצדקה באסלאם בתקופה שהספר ראה אור

באנגלית, והדגישו בחיבוריהם את הניתוח הביקורתי כדי שישמש בסיס להחלטות מדיניות של ממשלות ברחבי העולם. אלה היו השנים שלאחר התקפת הטרור ב־11 בספטמבר 2001. ספר אחד, שראה אור בהוצאת הספרים של אוניברסיטת קיימברידג' שנתיים לפני הספר שלי, נקרא *Alms for Jihad: Charity and Terrorism in the Islamic World* (נדבות לג'יהאד: צדקה וטרור בעולם האסלאמי).³ בפתח הדבר להלן אני מזכירה את הספר בהערות שוליים כדי להדגים תפיסה של צדקה אסלאמית המבוססת על מקורות משלהי המאה העשרים, אולם זאת לא הייתה עבודת מחקר שעוררה בי השראה. הספר הזה הגיע לכותרות ב־2007 כאשר איש עסקים סעודי תבע את הוצאת הספרים על הוצאת דיבה, מכיוון שלטענתו משפחתו תוארה בספר כמממנת טרור בגלל תרומותיה לארגונים אסלאמיים. הוצאת הספרים הסכימה בסופו של דבר להשמיד עותקים שלא נמכרו. הסיפור דווח בעיקר כדי להמחיש עד כמה מחברים חשופים לתביעות דיבה בכל רחבי העולם בגלל חוק הדיבה האנגלי.⁴ אולם בהקשר של הספר שלפניכם, המחקר הזה מעניין משום שיש בו כדי להמחיש את אווירת ההתקבלות של מחקרים על צדקה באסלאם באותה עת ואת ההכללה הנפוצה הקושרת בין מוסלמים התורמים לצדקה לבין תמיכה בפועל באקטיביזם פוליטי אליים של מוסלמים קיצונים בארגוני צדקה מסוימים. ההכללה הזאת השתקפה גם במדיניות שנקט משרד האוצר של ארצות הברית בסתיו 2001, זמן קצר לאחר מתקפות הטרור. חוקים חדשים הקפיאו את נכסיהם של כמה ארגונים אסלאמיים לא־ממשלתיים גדולים בארצות הברית ורמסו בה את המנהג ההיסטורי הנרחב לתרום תרומות נדיבות בחודש הרמדאן.⁵

J. Millard Burr and Robert O. Collins, *Alms for Jihad: Charity and Terrorism in the Islamic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) 3

Rachel Donadio, "Libel Without Borders", *The New York Times Book Review*, October 7, 2007 4

ראו הדוח של ACLU (האיגוד האמריקאי לחירויות אזרחיות) שהתפרסם ב־2009: *Blocking Faith, Freezing Charity: Chilling Muslim Charitable Giving in the "War on Terrorism Financing"* 5

פתח דבר

בשם אללה הרחמן והרחום.
ראה מי מכחיש את הדין:
המסלק את היתום מעליו,
ואינו נחלץ להאכיל את האביון.
אבוי למתפללים,
אשר לא ייתנו דעתם לתפילה,
אשר רק יבקשו כי יֵרָאוּם,
ואת הסעד ימנעו.

(הקוראן, סורה 107)¹

בקיץ 2005 נהרג טאָרק פֿישר בתאונת דרכים. הוריו תרמו תרומה נדיבה לזכרו למכללת סווארת'מור (Swarthmore) שבמדינת פנסילבניה בארצות הברית, שבה השלים טאָרק זמן קצר קודם לכן את שנת לימודיו הראשונה. הוריו תיארו את התרומה כך: "לא לעתים קרובות מוטלת על מכללה האחריות להשקיע את הירושה של אחד מתלמידיה הצעירים, ואנחנו רואים בכך מחויבות מיוחדת וכבודת משקל. טאָרק אהב את חבריו בסווארת'מור. הוא אהב פעילות ספורט. הוא נהנה לכתוב בפניקס [עיתון המכללה]. והוא אהב את האסלאם. נזכה במעט שלוה אם המכללה תשקיע את ירושתו בדברים שאהב". מרבית התרומה של בני הזוג פֿישר הופנתה למימון התוכנית החדשה

1 הציטוטים מן הקוראן לקוחים מתרגומו של אורי רובין, הקוראן, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2016.

ללימודי אסלאם במכללה. כפי שהסבירה אמו של טאָרק, רופאה ממוצא פקיסטני: "באסלאם יש מסורת ששמה צִדְקָה גְאֵרִיָּה, המעודדת את המוסלמים להקים מוסדות חינוך או תוכניות לימוד שיוסיפו להביא תועלת גם לאחר מות התורם [...] אנו מקווים שהתרומה הזאת תוסיף להועיל לתלמידים, שרבים מהם יהיו למנהיגי העתיד, בהבנת האסלאם והמוסלמים, ושתביא להרמוניה בין כל בני האדם".²

מתנתה של משפחת פִּישֶׁר מתיישבת לכאורה היטב עם המסורות הפילנתרופיות בארצות הברית, הנטועות באתיקה היהודית-הנוצרית ובהיסטוריה האמריקאית. מסורות אלה עודדו דורות של תורמים לתמוך בחינוך הציבורי והפרטי, ברפואה, בסעד לעניים, בהקמת מבנים ושירותים דתיים, באמנות, בספרות ובמגוון של אגודות ומיזמים אזרחיים, החל בעמותות למען יוצאי צבא וכלה בהגנה על בעלי חיים, מיוזמות עירוניות מקומיות ועד לארגונים לאומיים ובין-לאומיים. ואולם בני הזוג פִּישֶׁר עיגנו את תרומתם גם במסורת אחרת – אמונות ומנהגים מוסלמיים שעודדו בעצמם מעשי תרומות במרוצת 1,400 שנות קיומו של האסלאם. למשל, כמעט 500 שנים לפני תרומתה של משפחת פִּישֶׁר, מימנו הסולטן העות'מאני סְלִימָאן הראשון, הידוע במערב בכינוי "המפואר", ורעייתו הוֹרֶם סְלַטָאן הקמת מסגד, מִדְרָסָה (מדרשה), מטבח ציבורי וקבר לזכר בנם האהוב ויורש העצר הנסיך מֶחְמֵד (1521–1543), שמת ממחלה באותו גיל בקירוב שבו מת טאָרק פִּישֶׁר.³ גם בימינו המבנים של אותו מתחם עות'מאני, הידוע בכינוי שְהַזְאֶדֶה (בן השליט), הם אתר חי ותוסס במרכז איסטנבול.

2 <https://talk.collegeconfidential.com/t/in-memory-of-an-08er/126823> (נבדק ב־27.7.2021).

3 על הנסיך מֶחְמֵד ראו Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York, NY: Oxford University Press, 1993), pp. 60, 67, 80. פִּירֶס מאמינה כי מֶחְמֵד מת מסיבות טבעיות, ככל הנראה אבעבועות שחורות. על ייסוד מתחם המבנים הזה ראו Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005), pp. 191–207.

מראשית שנות התשעים של המאה העשרים מושכת הצדקה האסלאמית תשומת לב הולכת וגוברת, וחלק ניכר ממנה אינו בחוגים אקדמיים. מאז 11 בספטמבר 2001 היא זוכה בעיקר לכותרות שליליות בעיתונות, ופרשנים ומומחים מדגישים לעתים תכופות את הקשר בין צדקה לאלימות של קיצונים. כותרת כגון "מהו החמאס: שורשיו בצדקה וענפיו מעשי אלימות" הייתה אופיינית למאמרים בעיתונות בראשית המאה העשרים ואחת.⁴ ואולם לנוכח חצי הביקורת שהפנו אל הנושא בכירי ממשל, עיתונאים, פרשנים ואחרים, מעטים טרחו לברר מדוע לשיח ולפרקטיקה של הצדקה יש מקום מרכזי כל כך בקהילות המוסלמיות, הן לפני הן כיום, למעט אלה שצינו את העובדה שהצדקה היא אחת מחמש מצוות היסוד המוטלות על כל מוסלמי – אזכור שאינו אלא מס שפתיים. אחרי 11 בספטמבר 2001, בעולם שגואה בו הפחד מפני אסלאם פוליטי שמייצגים מיעוטים קיצוניים, אחד האתגרים המונחים לפתחם של חוקרים הוא לבחון את החברות המוסלמיות בלי לחוש מחויבות להוקיען או לשבחן. בחינה ביקורתית של ההיסטוריה מבקשת לחשוף את הייחודי ואת האוניברסלי בחברה אחת בין היתר כדי להבין את המשותף לעמים שונים ואת המבדיל ביניהם, ומתוך כך להבין טוב יותר את החוויה האנושית בכללותה.

במרוצת ההיסטוריה האחריות לרווחה חברתית נחלקה בין יחידים, משפחות, ממשלות וארגונים משלל סוגים. לא כל מפעליהם ייחשבו למעשי צדקה בעיני הכול, ואכן עצם המושג "צדקה" החל לציין מגוון רחב של דרכי התנהגות, וכך הוא משמש גם בספר הזה. ואולם חקר תולדות הנתינה במובנה הזה, הרחב ביותר, הוא חיוני להבנת כל חברה או תרבות, תהא אשר תהא צורת הנתינה: צדקה מסורתית (המונעת מרגשות ומאמונות דתיות ואינה שיטתית), פילנתרופיה "מדעית" (המבוססת על בדיקה מסודרת של הנזקים והמשאבים וחלוקתם באופן הגיוני), רווחה או סיוע. ניתוח תולדות הצדקה גם מאפשר להיווכח כיצד רעיונות של זכאות וחובה התפתחו בחברות שונות

Ian Fisher, "Defining Hamas: Roots in Charity and Branches of Violence", *The New York Times* (June 16, 2003), A8

ויצרו את רשתות האחריות והתלות שבתוכן אנו חיים כיום. בלי לרדת לעומק של הדרכים שבהן מדינות וחברות מפתחות שיטות סיוע יעילות לנוקקים – פרטים וקבוצות – יקשה עלינו להבין חלק ניכר מן השיח והתרבות הפוליטיים והכלכליים בימינו. הוא הדין לגבי העבר.

לדת האסלאם מלאו יותר מ־1,400 שנים, ובראשית המאה העשרים ואחת נמנים עם מאמיניה ברחבי העולם מיליארד איש ויותר. בתוך מאה שנים ממותו של הנביא מֶחְמַד ב־632 נדדו חסידיו מביתם בחצי האי ערב כמטיפים, סוחרים וכובשים לאסיה, אפריקה ואירופה. כיום מוסלמים חיים ברוב מדינות העולם, במקצתן הם הרוב, ובמקצתן – קהילות מיעוט. מאחדת אותם דבקותם המשותפת בקוראן כספר קודש המשמש בסיס לאמונות דתיות ולאורח החיים הראוי.

המחקר שלפניכם דן בשאלה מהם מרכיבי הצדקה בחברות מוסלמיות, ובוחר את תפקידיה הרבים, החל בדקלום, בפירוש ובחקי תורתו ומנהגיו של מֶחְמַד, ועד להתבססותה של הצדקה עם התרחבות הקהילה המוסלמית (אֻמָּה) והתפצלותה לישויות מדיניות נפרדות ולתרבויות מובחנות. יש להדגיש כי הפרקטיקות היו שונות במידה ניכרת בזמנים ובמקומות שונים, שכן הן הושפעו מגורמים כגון מעמד, מגדר, חינוך וסביבה. הצדקה בחברות המוסלמיות כשהיא לעצמה היא כר פורה למחקר, וחקר האידאל והמעשה של הצדקה מספק תובנות רבות חשיבות על תולדותיהם ועל תרבותם של המוסלמים. ואולם בה בעת הנחת היסוד של המחקר היא שהצדקה היא תופעה כלל-אנושית, ועל כן המסקנות העולות בהקשר הזה מספקות תובנות לגבי ההיסטוריה האנושית בכללותה. הספר שלפניכם מציג אפוא גישה חלופית קונסטרוקטיבית להנחות ההרסניות כל כך שהועלו מאז אירועי 11 בספטמבר בדבר הציר המחדר בין צדקה לאלימות בקרב מוסלמים. הוא מנתק את הקשר הזה על ידי הצבת הצדקה בהקשר של תולדות החברות המוסלמיות. כך הצדקה חדלה להיות מעשה המוכתם בסטיגמה בשל זיקתו למוסלמים, ומתגלה כפרקטיקה חברתית כלל-עולמית.

עד לעת האחרונה נפקד למעשה מקומה של הצדקה כאידאל וכמעשה מן המחקר ההיסטורי של החברות המוסלמיות, אף שהיא רווחת בחייהם של המוסלמים בכל מקום בעבר ובהווה. אמנם האידאלים

והמעשים הללו קשורים מבחינה רעיונית לאמונות, למנהגים ולתפיסות יסוד בדבר צדק חברתי הנטועים בדת, אולם במרוצת ההיסטוריה הם פעלו בדרכים סבוכות ולעתים מפוקפקות, כפי שקורה לצדקה בכל מקום. אני רואה אפוא בספר הזה נקודת מוצא להגות ולמחקר נוספים על צדקה: הוא מניח תשתית לחשיבה על הנושא ומנתח מגוון גדול של דוגמאות. כוונתי היא להציג לפני הקוראים את שפע האפשרויות שפותח חקר ההיסטוריה מזווית הצדקה.

מהי צדקה?

אפשר לקבל מושג לגבי סבך הרעיונות הכרוכים במושג צדקה על ידי בחינת אוצר המילים הקשור אליה בשפות ובדתות אחרות. שתיהן הדתות הרלוונטיות להשוואה עם האסלאם הן היהדות והנצרות, אלה שקדמו לאסלאם ותרמו במישירין ובעקיפין לראשית גיבושו. מצד אחד המילה העברית צֶדָקָה קרובה למילה הערבית צֶדָקָה, ושתיהן קשורות לשורש השמי צד"ק, שפירושו זכות או מתנה, ולרעיון של מתנת חובה כדרך פעולה הולמת. מן הצד האחר, למילה ארמית הקרובה למילה העברית הייתה משמעות של מתן נדבה או תרומה. המילה צֶדָקָה בערבית שאבה אפוא את משמעותה ישירות מן השורש השמי או שספגה את המונח בהשאלה מהתרגום. למילה צדקה בעברית יש בראש ובראשונה משמעות מוסרית, דהיינו צדק או ישר. עם ראשית התמזגות המושגים היהודיים והארמיים במאה השישית לפנה"ס, החלה גם המילה העברית לציין סיוע מוחשי, חומרי, "הצדקה שהיהודי נדרש על פי ההלכה לתת לעני". במאה החמישית לפנה"ס ציין המונח סכומים שנגבו לרווחת הכלל, ולאחר מכן התייחדה משמעותו לסכומים הנגבים לטובת העניים מחמת הנסיבות שיצרה גלות בבל (586 לפנה"ס). נוסף על המילה צדקה נהוגה בעברית גם המילה חסד לציין מנהגי הכנסת אורחים וסעד לנוקקים.⁵